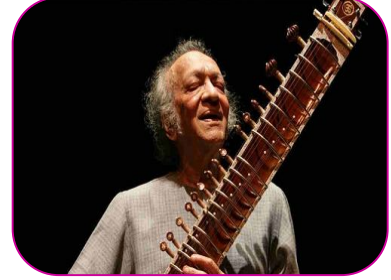

सितार वाद्य लोकप्रिय करण्यात पं. रविशंकर यांची भूमिका

प्रा. डॉ. महेश शामराव दाडगे

संगीत विभाग प्रमुख, नवगण कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
परळी वैजनाथ. ता. परळी वै. जि. बीड .

प्रस्तावना :

पंडीत रविशंकर हे भारतातील प्रसिद्ध संगीतज्ञ होते. विसाव्या शतकातील सितारवादनातील ते एक महान वादक मानले जात असत. अभिजात भारतीय संगीतातील मैहर घरख्ख यांचे प्रवर्तक उस्ताद अल्लउद्दीन खान हे पंडीत रविशंकर यांचे गुरू होते. अभिजात भारतीय संगीत परंपरेची ओळख पाश्चात्य जगतास करून देण्याच्या प्रयत्नात त्यांनी मालाची भूमीका बजावली होती. सर्वाधिक प्रदीर्घ आंतरराष्ट्रीय कारकिर्दीची नोंद गिनीज बुक ऑफ वर्ल्ड रेकॉर्ड मध्ये त्यांच्या नावाची करण्यात आली आहे. पंडीत रविशंकर यांचे मुळ गाव बांगलादेशातील मडाईल जिल्ह्यातील कालिया तालुक्यात होते. पंडीत रविशंकर यांचा जन्म ७ एप्रिल १९२० रोजी उत्तर प्रदेशातील काशी शहरात झाला. पंडीत रविशंकर यांचे बालपण वडीलांच्या गैरहजरीतच गेले. त्यांच्या आई हेमांगिनी यांनी त्यांचे पालन केले. पंडीत रविशंकर यांनी १९३८ साली उस्ताद अलाउद्दीन खान यांच्याकडे शिक्षण घेण्यास सुरू केले. शिक्षण घेत असताना प्रसिद्ध सरोद वादक अली अकबर खान यांच्याशी त्यांचा परिचय झाला. त्यानंतर त्यांनी दोघांनी एकत्र अनेक ठिकाणी जुगलबंदी केली. उस्ताद अलाउद्दीन खान यांचा कडील शिक्षण १९४४ पर्यंत चालले.

पंडीत रविशंकर यांनी १९३९ मध्ये अहमदाबाद शहरात प्रथम खुली मैफील केली. पंडीत रविशंकर यांच्या सांगितिक सृजनशीलतेचे भ्रमण इतर शाखांमध्येदेखील १९४५ पासून सुरू झाले होते. पंडीत रविशंकर यांनी बैलेसाठी संगीत रचना व चित्रपटांसाठी संगीत दिग्दर्शन सुरू केले. त्याकाळातील गाजलेले चित्रपट धरती के लाल व नीचा नगर या चित्रपटांचे संगीत दिग्दर्शन त्यांनी केले होते. पंडीत रविशंकर यांनी इक्बाल यांच्या सारे जहाँ से अच्छा या गीताला दिलेले संगीत अतिशय लोकप्रिय झाले. पंडीत रविशंकर हे १९४९ मध्ये दिल्लीच्या ऑल इंडिया रेडिओ मध्ये संगीत दिग्दर्शक म्हणून रुजू झाले. याच काळात पंडीत रविशंकर यांनी वाद्यवृंद चेंबर ऑर्केस्ट्रा स्थापन केला. पंडीत रविशंकर यांनी १९५० ते १९५५ यालात सत्यजित राय अपू त्रिची (पथेर पांचाली अपराजित व अपूर संसार) या चित्रपटांना संगीत दिले होते. यानंतर त्यांनी चापाकोया चार्ली व सूरप्रसिद्ध गांधी या चित्रपटास संगीत दिले. पंडीत रविशंकर यांनी १९६२ मध्ये मुंबईत व १९६७ मध्ये लॉस अन्जेलिस येथे किन्नर स्कुल ऑफ म्यूझिकची स्थापना केली.

पंडीत रविशंकर आणि सितार :

सितार या वाद्यची मान आणि चेहरा हा महागोनीच्या लाकडाचे बनलेला असतो आणि खालचा गोल मोठा भाग असतो त्याला टुंबा किंवा भोपळा असे म्हण्टेले जाते. अमीर खुसरो हे भारतातील महान व्यक्ती आणि भारतीय शास्त्रीय संगीतकार होते. आज आपण जो सितार पाहतो तो सितार मुघलांच्या काळात विकसित झाला आहे. अमीर खुसरो यांनी पहिले सितार विकसित केले. त्यानंतर तानसेनचा जावाई नौबत खान यांनी पर्शियन सेहतर येथून सितार विकसित केले. तसेच अमीर खुसरो यांचे नातू मासित खान हा सितारच्या विकासातील सर्वात प्रभावी संगीतकारांपैकी एक होता. त्यानंतर काही काळ गेल्यानंतर अमृतसेन आणि रहीमसेन सांनी सितारच्या ट्युनिंग आणि तारांमध्ये बदल करून सितार विकसित केला. सितार या वाद्याचा वास्तविक इतिहास काहीही असला तरी सितार हे वाद्य शतकानुशतके विकसित होत गेलेले वाद्य आहे आणि हे वाद्य अजूनही विकसित होत आहे.

सितारला एक ते पाच तारा असतात. सितार जर एक तारेचे असेल तर त्या सितारला एकतारा सितार म्हणतात. सितारला जर दोन तारा असतील तर त्या सितारला दोतारा सितार असे म्हणतात. जर सितारला चार तारा असतील तर त्या सितारला चतरतार सितार असे म्हणतात आणि जर सितारला पाच तारा असतील तर त्या सितारला पंचतार सितार असे म्हणतात. सितार वादकांमध्ये लखन भटाचार्य, भगवान दास, गोकुल नाग, हलीम जाफर खान, मुस्ताक अली खान, बलराम पथक, कार्तिक कुमार, मनिलाल नाग ही नो प्रसिद्ध

असलेली दिसून येतात. सितारवादकांची फार मोठी परंपरा भारतात पुर्वीपासूनच चालत आली आहे. फिराज खाँ व मसजिद खाँ ही अमीर खुसरांची दोन्ही मुले सितारवादनात पारंगत होती. आधुनिक काळात विलायत खाँ व पंडीत रविशंकर या आंतरराष्ट्रीय किर्तीच्या सितारवादकांनी देशविदेशात सितार वादनाचे कार्यक्रम करून या वाद्यास अमाप लोकप्रियता मिळवून दिली. अमेरिकेत देखील या वाद्याचा प्रसार झालेला दिसून येतो. भारतात सर्वात नावाजलेले सितार वादक म्हणजे पंडीत रविशंकर यांचा उल्लेख केला जातो. त्यांच्या मृत्यू नंतर त्यांची कन्या अनुष्का शंकर यांनी हीच परंपरा पुढे चालू ठेवली आहे. पंडीत रविशंकर यांचे थोरले बंधू उदय शंकर हे विख्यात भारतीय नर्तक होते. उदय शंकर हे पॅरीस येथे राहत होते. १९३० साली पंडीत रविशंकर आपल्या आई सोबत पॅरीस येथे गेले. त्यांचे आठ वर्षांचे शालेय शिक्षण तेथेच झाले. त्यांनी नर्तक कला अवगत केली. नर्तकी कलेतून पंडीत रविशंकर यांनी वयाच्या १८ व्या वर्षी सितार वाद्य शिकण्यास सुरुवात केली होती.

पंडीत रविशंकर यांना सितार वाद्याचा परिचय त्यांच्या जीवनात उशिरा झाला होता. जेव्हा ते १८ वर्षाचे होते तेव्हा त्यांनी सितार शिक्षणास सुरुवात केली. कलकत्ता येथे एक संगीत कार्यक्रम चालू होता त्या कार्यक्रमास पंडीत रविशंकर उपस्थित होते व हा कार्यक्रम पहात होते. सितार वाद्य वाजवताना ऐकून पंडीत रविशंकर प्रेरीत झाले. भटाचार्य यांचे गुरू उस्ताद इनायत खान यांच्या प्रमाणे आपण देखिल सितार शिकून घेतले पाहिजे असे त्यांना मनोमन वाटत होते. अशा प्रकारे सितार हे पंडीत रविशंकर यांच्या जीवनात आले आणि शेवटच्या श्वासापर्यंत त्यांच्या सोबतच राहिले.

सितारची आराधना करताना आता त्यांच्या मुली संगीत जगतात दिसू लागल्या आहेत. आंतरराष्ट्रीय ख्यातीच्या सितार वादक अनुपमा भागवत आणि नवोदित युवा कलाकार अमृता लोखंडे या त्यांच्या शिष्या त्यांचा वारसा चालवीत आहेत. प्रत्यक्ष वाद्याचा वापर न करता टेक्नॉलॉजीच्या मदतीने अनेक वाद्यांचे आवाज सहजपणे निर्माण करता येत असल्याने अकॉस्टिकचा वापर कमी होतोय अशी ओरड ऐकू येते पण दुसरीकडे मात्र अनेक युवा कलाकार अनेक अनवट वाद्यांचा अभ्यास करताना दिसतात. नैनो मे बदरा छाये पासून भुलभुलैया मधल्या आमीजे तोमार पर्यंत आणि झन नननन छेडील्या तार पासून बालगंधर्व चित्रपटातल्या पंचतुंड नररूढ मालधर या नांदी पर्यंत अनेक गाण्यांमध्ये वातावरण निर्माती करणाऱ्या एका अभिजात वाद्याचा वापर आपल्याला भारून टाकतो ते वाद्य म्हणजे सितार. पंडीत रविशंकर यांची कन्या अनुष्का शंकर यांनी ट्रेसेस ऑफ यू या अल्बम द्वारे एक फिमेल सितारीस्ट म्हणून स्वतःचे वेगळे स्थान निर्माण केले आहे. या वाद्याची फारशी माहिती नसलेल्यांनाही त्याची दखल घ्यायला भाग पाडेल. तिच्या सारख्याच इतर अनेक महिला देखील सतारीची साधना करत आहेत. आजच्या काळात सितार फक्त भारतीय शास्त्रीय संगीतापरंतुच मर्यादित राहिले नाही. बॉलीवूड पासून रॉक, जॅक, हार्डमेटल, ब्ल्यूज अशा अनेक संगीत प्रकारांमध्ये सितारचे अनेक प्रयोग केले जातात आणि यात पंडीत रविशंकर यांचे खूपच मोठे योगदान आहे.

संदर्भ :-

१. www.ravishankar.org
२. www.britannica.com
३. M.imdb.com
४. www.culturalindia.net
५. www.news१८.com
६. Inmarathi.net
७. Vishwakosh.marathi.gov.in
८. Maharashtratimes.com
९. संगीत निबंधावली - किरण फाटक